

ЩИТ НА КУЧМАНСЬКОМУ ШЛЯХУ

**Владислав
Шумлянський**
доктор геол.-мін. наук,
професор,
президент Інституту
фундаментальних
досліджень
Української наукової
асоціації,
м. Київ

УXV ст. за допомогою Великого Литовського князівства кримсько-татарські сепаратисти звільнилися від влади Великої Орди.

У 1428—1430 рр. хан Хаджі Герей заклав початок Перекопській Орді, або Кримському ханату. Але посилення Московської держави при Івані III, і її протистояння Литві привело до того, що допомога литовських князів суттєво зменшилася. Кримський хан Менглі Герей I (1468—1514) почав шукати союзників у Москві, де йому пообіцяли підтримку у змаганнях з Великою Ордою, якщо він виступить проти Польського королівства і Литви, тобто фактично проти Руських земель, з якими межувало Кримське ханство. В 1474 р. кримські татари вперше здійснили нищівний похід на Галицьку Русь і Поділля [13]. Здобич була великою, і надалі на просторах Таврії і Кубані завоювання сусідніх земель і работоторгівля через Кафу ставали звичною справою. Після першого походу на руські землі, ці напади майже щорічно тривали до середини 1530-х років [13]. Умови

сприяли татарським походам: між XIV та XIX ст. було похолодання клімату, яке має назву малого льодовикового періоду [8]. Найхолоднішим був період 1675—1704 рр., а в 1443—1700 р. зимові температури були значно нижчими, ніж у наступні 250 років.

Як писав французький інженер-картограф Гійом Ле Вассер де Боплан [1], який в XVII ст. майже 17 років прожив в Україні, будуючи фортеці для поляків, — “у чужий край вони (татари) вступають звичайно з початку січня і завжди зимовою порою, аби в дорозі не натрапляти на жодні перешкоди і щоб болота й ріки не спиняли їх на шляхах, які вони собі обрали”. Крім того “пустинні поля, які лежать на північ від їхньої країни, вкриті снігом цілу зиму аж до березня. Якраз це їм сприяє і заоочує їх йти в такий далекий похід. Бо їхні коні не підковані і коли б не сніг, то затверділа через морози земля знищила б роговицю кінських копит. А сніг зберігає їхні копита в доброму стані” ([1], с. 75—76).

Багато цікавого про звичаї татар і їхню поведінку в походах пише Г.Боплан, в тому числі про те, “як татари вступають до Польщі літньою порою”. В такому разі вони не заходять далеко за кордон, а грабують і хапають бранців в 30—40 милях від своїх земель і швидко тікають, боячись козаків. Цих грабіжників Г. Боплан називає “розгнuzданими татарами, які не слухають ні хана, ні турка. Вони живуть у Буджаку” (тобто між гирлами Дністра і Дунаю, на території, яка належала тоді Османській імперії).

У своїх щорічних походах багатотисячна Орда протоптала шляхи, які проходили вододілами між великими ріками (рис. 1).

Ці шляхи мають назви: Чорний, який розташований між ріками Россю і Богом (Південним Бугом), Кучманський — між Богом і Дністром, і Волоський, яким ходила Буджацька Орда, — між Дністром і Прutом. Крім грабіжницьких походів

Кримська і Буджацька Орди брали активну участь у польсько-українських і польсько-турецьких війнах, знову ж таки плюндруючи землі Галичини і Поділля.

Ось деякі події: руйнування Чорткова турками і татарами — 1593, 1617, 1640 рр; похід татар через Поділля і Галичину в Угорщину на допомогу туркам — 1594 р., 1621 р. — Хотинська польсько-турецька війна, напад татар на містечко Монастириська; 1649—1654 рр. татари спустрошуєт Поділля разом із військом Богдана Хмельницького; 1667 р. — татари разом із козаками П. Дорошенка обкладають Львів, доходять аж до Холмщини; 1672 р. — турки разом із татарами захопили майже все Західне Поділля, яке частково звільнили лише після поразки турків під Віднем 1683 р.; 1675—1676 рр. — польсько-турецька війна, коли турки разом із тата-

рами дійшли до Волині, захопили Галич і були зупинені в битві під Журавном.

Навіть після поразки турків у Європі, вони разом із татарами ще “трималися за руські землі”. У 1698 р. відбувся останній набіг татар на Польщу Чорним шляхом (через Підгайці), а в 1699 р. турки за умовами Карловецького миру остаточно залишили Поділля.

Плани Османської імперії увірватися в Центральну Європу через руські (тобто західноукраїнські) землі провалилися після двох століть напруженої боротьби. За цей час на території Західної України були збудовані сотні фортець, оборонних церков, костьолів і синагог. Навіть досі тільки на території Тернопільської області збереглися 34 замки і замкові споруди [4].

Усі ці оборонні споруди служили надійним щитом проти татарських набігів, бо звичайно та-

ти не штурмували стіни замків, а, коли їх було багато, робили облогу, сподіваючись на викуп. Та і не було у них технічних можливостей: на відміну від турків вони не вживали артилерії і взагалі не довіряли вогнепальний зброй, віддаючи перевагу лукам і стрілам.

Намагаючись проникнути в Галичину і Малу Польщу, де були багаті маєтки шляхти, кримські татари обходили долини рік Смотрич і Збруч з їх стрімкими і скелястими берегами. В районі Волочиська вони переходили в Галичину, часто поділяючись на декілька колон і розсипаючись між Дністром і Західним Бугом. Один із шляхів, який виводив на Галич, минав правим берегом Дністра.

Тут татари змушені були додати його притоки, невеликі, але з досить глибокими каньйонами річки Серет, Тупу, Джурин, Вільховець, Стрипу, Золоту, Бариш,

Коропець. Тут на високих берегах стояли замки, збудовані з місцевого каміння — червоного пісковику девонського віку, який відслонюється у багатьох місцях Подністров'я.

Особливо міцні замки, які збереглися до теперішнього часу, розташовані поблизу р. Стрипа в смт. Золотий Потік, у місті Бучач, селах Підзамочок і Язловець. В ті, не такі вже й далекі часи, вони утворювали міцний щит на Кучманському шляху.

Місто Бучач було захищено двома замками — на північній околиці в с. Підзамочок і майже в центрі міста — на горі Федір. Вважається, що саме місто засновано 1260 р. [11]. Перша писемна згадка про Бучач належить 1397 р. [4], відтоді ж відлічують вік Бучацького замку. Спочатку тут була садиба родини литовських феодалів Бучацьких, яким належало містечко.

Фортеця розташована на скелястому плоскогір'ї, що височить на правому березі р. Стрипа. Вона збудована з світлого і темно-червоного пісковику на валняковій заправі (рис. 2). Північна частина замку з вежею, майже повністю зруйнованою, є найстарішою.

У 1515 р. Бучач отримав магдебурзьке право, тут щотижня почали проводитись торги, а

Рис. 3. Південна стіна
Бучацького замку

двічі на рік — ярмарки. Незважаючи на те, що значна частина мешканців займалася ремеслами і торгівлею, багато міщан-русинів відробляли панщину та сплачували десятину, виконували різні повинності.

На початку XVII ст. Катерина Бучацька одружила з представником роду польських магнатів Потоцьких, до яких замок перейшов як частина посагу.

У 1631 р. дружина Стефана Потоцького Марія Могилянка (сестра Київського митрополита Петра Могили) розширила територію замку, збудувавши південно-східну і західну вежі та потужні південні мури. В плані форте-

ця отримала вигляд викривленого овалу з трьома вежами. Південний бік фортеці був найуразливішим, бо перед ним простягалась пласка вершина гори Федір. Тут мури мають товщину 3,5 м (рис. 3). Через бійниці на

Рис. 4. Вид крізь бійницю
на внутрішній двор Бучацького замку

першому поверсі можна заглянути у двір замку (рис. 4), де раніше стояв палац, а посередині двору — чудовий фонтан [11]. Поруч із південно-східною вежею (рис. 5) були житлові приміщення і в'їзна брама. З території замку можна було підземеллями дістатись зарослого непрохідним лісом каньйону Стрипи, яка забезпечувала замок водою під час облог.

У 1665 і 1667 рр. Бучацьку фортецю не змогли захопити татари, хоча в 1648 р. під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького вона була зайнята повстанцями народом. 1672 року турецький султан Магомет IV, захопивши місто,

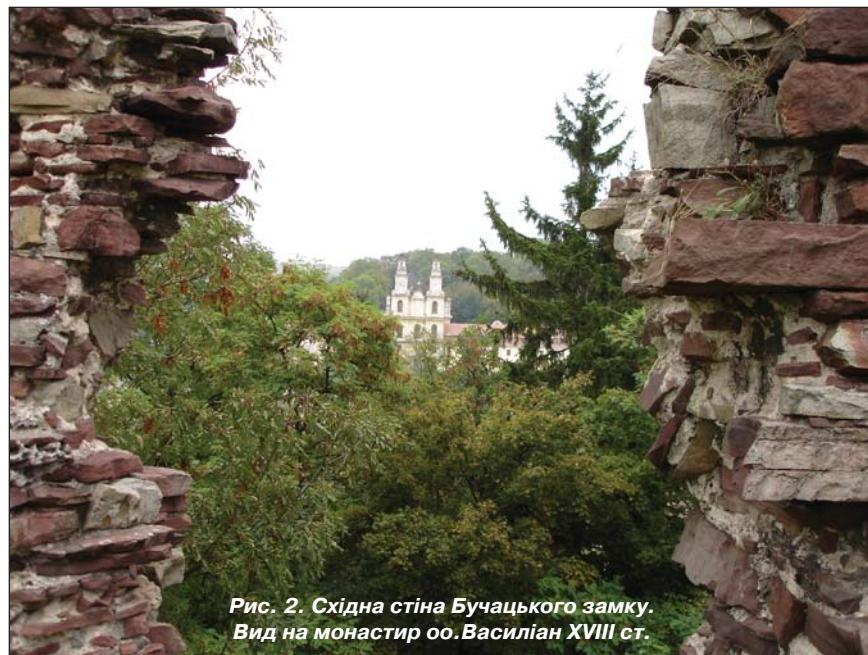
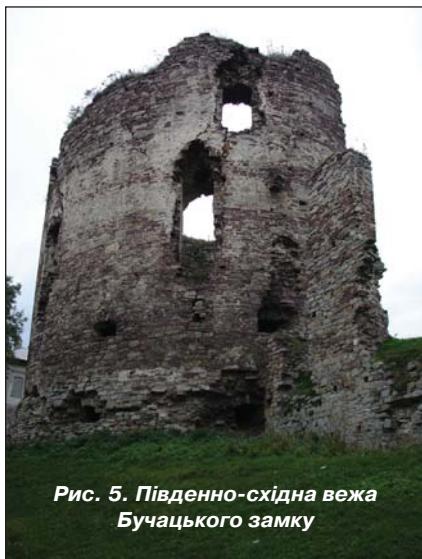

Рис. 2. Східна стіна Бучацького замку.
Вид на монастир оо. Василіан XVIII ст.

зупинився перед замком і не зміг ним оволодіти. Кордон між польським і турецьким військами встановився по р. Стрипі, він проіснував довгих 11 років, бо 16 червня 1672 р. був підписаній польсько-турецький мирний договір. Легенда свід-

**Рис. 5. Південно-східна вежа
Бучацького замку**

чить, що його підписано під липою на південній околиці Бучача (рис. 6). Треба зауважити, що на той час липі було тільки 65 років і вона, мабуть, нічим не відрізнялася від інших лип, що росли край дороги на Золотий Потік.

Згідно з договором поляки зобов'язалися платити султану щорічно 22 тисячі дукатів; Поділля перейшло під владу Туреччини; козакам повернуто землі Київського і Брацлавського воєводств, які залишило польське військо [2].

На жаль, у 1675 р. нова турецько-татарська навала під проводом *Ібрагіма Шейтана* зруйнувала Бучацьку фортецю. Після перемоги Священної коаліції над турками під Віднем в 1683 р., турецьке військо залишило Бучач.

Цього ж року тут побував віденський переможець, польський король Ян III Собеський. На цей час “замковий дитинець був прикрашений низкою ґанків і багатьма іншими особливостями архітектури”, діяв і прекрасний фонтан. Наприкінці XVII ст., після зникнення небезпеки від турків і татар, замок занепав.

У середині XVIII ст. Микола Потоцький побудував собі новий палац, і старовинний замок був залишений. В наш час він має вигляд величної руїни.

Замок в с. Підзамочок був побудований в 1600 р. як допоміжний для захисту підступів до Бучацького замку. Він розташований у мальовничому місці на високому лівому березі р. Стрипа (рис. 7).

Звів замок Ян Збожний Бучацький, про що свідчить герб над головною в'їзною брамою (рис. 8). При будуванні замку були враховані новітні віяння італійської фортифікаційної науки, започаткованої в Європі у XV ст.

Замок має вигляд широкого чотирикутника (90x80 м), який звужується до півдня. Замкові стіни невисокі (4–6 м), товщина їх трохи більша 1 м (рис. 9).

З півночі замок захищали дві вежі, які збереглися на висоту двох ярусів. На півдні в'їзні ворота розташовані між двома вежами, одна з яких висунута за лінію оборони для розширення зони флангового обстрілу [4]. На заході за фортецею стояли допоміжні укріплення, сліди яких у вигляді валів збереглися до цього часу (рис. 7).

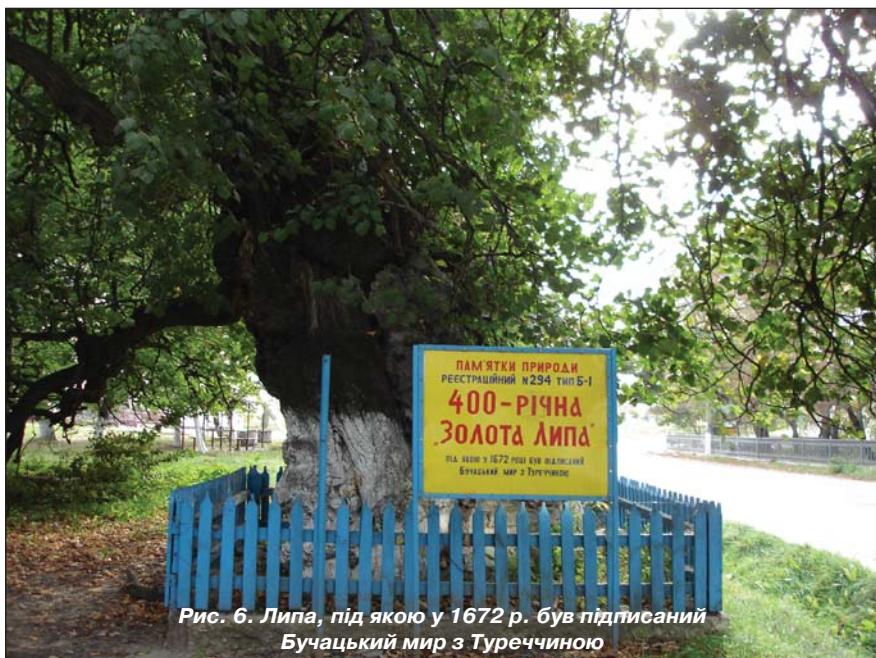
Подейкують, що фортеця в с. Підзамочок з'єднувалась підземним ходом із фортецею на горі Федір в Бучачі, але це зда-

ється неймовірним, бо відстань між ними складає 2 км, а головне — вони розташовані на різних берегах р. Стрипи. За час існування замок неодноразово задавав нападів турків і татар, які остаточно знищили його як військову споруду в 1672 р. Надалі будівлі замку використовувались для господарських потреб під склади, а в XIX ст. — як папірня [4].

Фортеця в с. Язловець — одна з найпотужніших для свого часу в Україні. І саме село було міцним форпостом проти ворогів: окрім фортеці тут були оборонні релігійні споруди — синагога (тепер повністю зруйнована) і величний домініканський Успенський костьол, побудований 1590 р. (рис. 10). Зараз костьол напівзруйнований, що дуже прикро, оскільки в ньому похованій знаний польський композитор Микола Гомулка, який помер у 1609 р. [4].

Язловець, відомий у писемних джерелах з першої половини XIV ст., належав родині Бучацьких. Невдовзі власники села почали називати себе Язловецькими. З давніх давен через Язловець пролягав торговий шлях “Віа Регія”, що з'єднував Львів з Молдовою.

У XV—XVI ст. село було одним із значних центрів торгівлі на Поділлі, тут відбувалися великі

**Рис. 6. Липа, під якою у 1672 р. був підписаній
Бучацький мир з Туреччиною**

ярмарки. Це приваблювало торгівців і ремісників, переважно вірмен і євреїв.

Вірмени селилися в центрі села, де збудували свою церкву св. Миколая — пам'ятку архітектури XVII ст. На жаль, їм і тут не було спокою від турків. Після погрому турками села в 1672 р. вірмени залишили Язловець. На південно-східній околиці села розташований замок, побудований у XV ст. і неодноразово реконструйований упродовж майже двох століть.

Замок розташований на вузькому мисі, з трьох боків оточеному каньйоном річки Вільховець. Спочатку у плані фортеця була витягнутим п'ятикутником із однією прямокутною вежею. Поруч із нею були розташовані ворота на висоті другого ярусу, а через рів — перекинutий відкидний міст. Надалі замок майже удвічі розширили у східному напрямі.

В середині XVI ст. коронний гетьман Юрій Язловецький збудував потужну оборонну вежу з південно-східного боку замку (рис. 11). Треба зауважити, що Язловецькі були славними лицарями Польщі. Володар замку Єжи Язловецький на допомогу кварцяному, тобто прикордонному війську в 1570 р. сформував перший "почот", тобто надвірне військо. Миколай Язловецький в 1589 р. стояв на чолі гарнізону в Кам'янці-Подільському, а в 1590 р. вже був начальником гарнізону в новозбудованій фортеці Кременчук на Дніпрі.

Після смерті в 1607 р. Героніма Язловецького, останнього з цього славного роду, замок належав Радзивілам, Чурилам, Вольським, Білецьким, які майже не дбали про його укріплення. У 1643 р. замок купив великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, який разом із сином Олександром заходився

його перебудовувати і укріпляти, надавши більш сучасного бастіонного вигляду.

У 1644—1659 рр. прибудовано північну напівкруглу вежу і оточено замок зовнішнім фортифікаційним кільцем — так званим Нижнім замком. В межах Нижнього замку, на майданчику, південніше від старої фортеці, побудовано казематне укріплення з двома кутовими бастіонами. В 1649 р. замок без успіху штурмувало військо Хмельницького. Але поступово замок почав занепадати.

На початку 1672 р. про нього було написано: "Великий, добре збудований італійським способом із високими мурами, пласким дахом і багатьма комінами, але вже напівспустошений" [7]. Це, мабуть, було причиною того, що того ж року турецькі війська захопили Язловецький замок. Вони, в свою чергу, намагались укріпити його. Це їм більш-менш

Рис. 7. Західна стіна замку в с. Підзамочок. Вид на долину р. Стрипи

Рис. 8. В'їзна брама замку в с. Підзамочок.
Над нею розташований герб
однієї з гілок роду Бучацьких

вдалося, бо А. Потоцький після відходу турків з Бучача в 1683 р. майже рік не міг захопити замок. Турки залишили Язловець тільки 1684 р.

Пізніше, за часів С. Понятовського, казематне укріплення нижнього замку було перебудоване в палац із величним парадним подвір'ям і проїздом до замку. Навколо був насаджений великий парк, тепер дуже запущений. Відремонтовані будівлі палацу і подвір'я використовуються як санаторій, а частково повернуті католицькому жіночому монастирю, який почав діяти у 1863 р.

Найближче до Дністра розташований замок у смт. Золотий Потік. Колись долини річок Стрипа і Золота, де ще на початку XVI ст. добували золото з річкових пісків, були вкриті густим дубовим і буковим лісом.

Рис. 9. Вид внутрішнього двору і стін замку
в с. Підзамочок

І зараз між Бучачем і Золотим Потоком простягається ліс, який називають Темним гаєм [4,7].

Перше поселення, як вважається, виникло тут наприкінці XIV ст., але королівський гофмейстер Якуб Потоцький, отримавши село в 1570 р., назвав його Золотим Потоком на честь дідичного поселення Потік у Krakівському воєводстві. Село почало розвиватися і в 1601 р. отримало магдебурзьке право, ставши містечком. В 1608 р. Потоцькі побудували тут замок, який непогано зберігся до нашого часу. Вони володіли фортецею протягом двох століть.

Замок має форму квадрата з чотирма наріжними вежами (рис. 12). Висота стін становить 5 м, а товщина — 2 м. У центрі фасаду —

Рис. 10. Оборонний Успенський костел ХVI ст.
в с. Язловець

триярусна вежа. На першому ярусі — в'їзна брама, вікна оздоблені візерунками в стилі епохи Ренесансу [4].

Навколо замку був глибокий рів, який місцями добре зберігся, бо обкладений каменем. Рів наповнювався водою, а з південно-західного боку існував високий вал та ескарп. На подвір'ї замку розташований великий палац (рис. 13) з довгим коридором і багатьма приміщеннями.

Над входом є палац і над вікнами і зараз видно різьблені прикраси. В центрі подвір'я міститься глибока криниця, тепер засипана. Розглядаючи фортецю, не можна не помітити, що вона надто велика. Для її оборони, мабуть, було потрібно багато людей, яких не було в Золотому Потоці, та і напрям був другорядним, бо захищався від татар

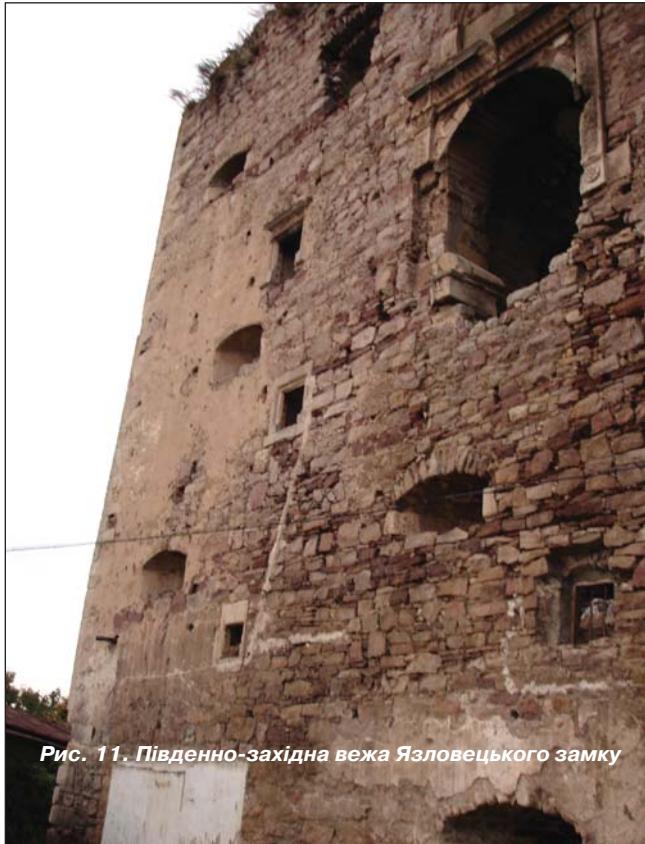

Рис. 11. Південно-західна вежа Язловецького замку

і турків природними перешкодами. Тому ще в 1613 р. запорозькі козаки на короткий час зайняли Золотий Potік, потім під час Визвольної війни замок захопили загони Б. Хмельницького, а в 1655 р. — російсько-українські війська, що йшли походом на Львів. У 1672 р. Золотопотоцька фортеця завзято опиралась сильному турецькому війську, яке, зламавши опір захисників, усіх їх знищило.

1675 р. польське військо на чолі з королем Яном III Собеським також захопило замок, вививши турків з містечка. Проте наступного, 1676 року, турецькі війська *Ібрагіма Шейтана* знову захопили фортецю, гарнізоном якої командував полковник *Мелліна*. Будівлі замку були спалені. Окупація Золотого Potоку турками тривала до 1683 р.

У XVIII і XIX століттях замок частково реставрували і використовували для адміністративних та господарських потреб [4].

Як бачимо, в останній чверті XV ст. перед Польським королівством, до якого входила Галичина, з'явилась грізна сила — турки і татари Кримської і Буджацької Орд.

Напади відбувалися як через Поділля, так і через південний кордон із Молдавським князівством. Польські війська мали залогу в Кам'янці-Подільському, який вважався неприступною твердинею, а

вчасно підійти на допомогу іншим містам не завжди встигали.

У 1563 р. було створене кварцяне військо, тобто регулярне наймане військо, яке утримувалося на чверть (кварту) доходів зі староств. Воно підпорядковувалося польному, а не коронному гетьману. Кварцяне військо охороняло “в Полі” південну прикордонну смугу [6,13].

Трохи пізніше, в кінці XVI — першій половині XVII ст., виникли загони самооборони — надвірні війська князів та панства. Одним із перших організаторів їх, як уже згадувалось, був Єжи Язловецький. Надвірні війська разом з кварцяним військом брали участь в обороні краю від татар. Загони самооборони складалися, головним чином, з дрібної польської і української шляхти, яка мешкала в містечках, та з їхніх слуг. Значну роль в містах відігравали фахові цехи, які під час облоги виставляли свої військові формування з власною зброяєю і прапором.

Під час польсько-литовської доби значну частину міського населення склали євреї, оскільки католицька церква заборонила їм займатися сільським господарством [12]. За 70 років (1578—1648 рр.) кількість євреїв у Галичині збільшилась з 11590 до 32740. Вони вважались “власністю короля”, платили різні міські податки, контрибуції та інші стягнення. Їх, як людей не підпорядкованих магдебурзькому праву, не залучали до збройної служби в міській самообороні. Під час облоги вони ховалися в оборонних синагогах, які були в кожному містечку, де жили євреї. Не беручи участь в бойових діях з татарами і турками, вони сподівалися відкупитись.

Турки взагалі були лояльними до юдеїв, багато з яких жили на території Туреччини [9]. Під час Визвольної війни 1648—1654 років союзники Б. Хмельницького татари забирали євреїв у полон. В ці складні часи євреї часто відчайдушно бились проти козацького війська, бо козаки не

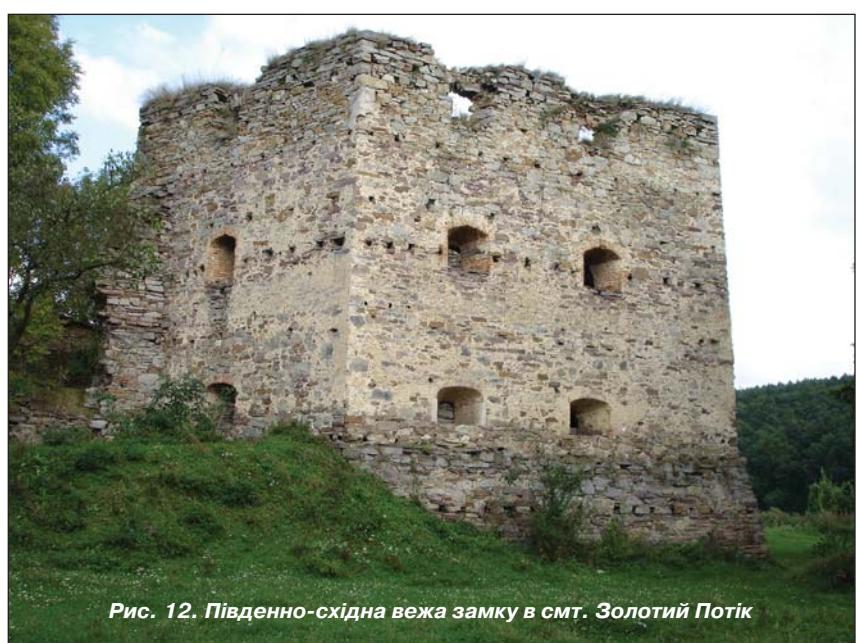

Рис. 12. Південно-східна вежа замку в смт. Золотий Potік

брали з них викупу, а вирізали, як провідників гнобительської політики польської держави. За турецьким переписом 1681 р. під час окупації Поділля на їхніх землях залишилось тільки 1000 євреїв, п'ятдесят з них проживали в Язловці.

Корінне населення Галичини, русини, також не отримали від польської держави міського права. Більшість їх мешкала в селах і польських фільварках, де займалася сільським господар-

ством. Під час татарських набігів їм випадало ховатися в печерах, якими багате Подністров'я, та в лісах. Тому більшу частину татарського ясиру складали прості руські селяни — жінки і діти, які могли пішки йти до Криму. Малих дітей татари безжалісно вбивали десятками тисяч [13].

Може тому місцеві жителі називають руїни фортець "польськими замками" і до недавніх часів розбирала їх на будівельні матеріали або використовували

вежі як силосні башти або гноєсховища [4]. В особливо жалюгідному стані перебуває колись величні костьоли, наприклад в Язловці, Підгайцах, до яких ходили вірні ще в 1940-х роках. Зараз уже усвідомлюється, що усі ці замки і костьоли є загальноєвропейським надбанням і підлягають збереженню, а надалі — можливій реставрації за участю європейських держав, бо історія України — це також історія Європи.

Рис. 13. Палац Потоцьких на подвір'ї замку в смт. Золотий Потік

Література

- Боплан Г.** Опис України /Пер. з фр., приміт. та передм. В.Косика .— Львів: НВП "Мета", 1998. — 180 с.
- Велика історія України у 2-х томах. Том 2 / Передмова д-ра І.П.Кріп'якевича; зладив М.Голубець.— К.: Глобус, 1993. — 400 с.
- Грамон А.** Из истории московского похода Яна Казимира 1663—1664 гг. — Юрьев, 1929.
- Земля Тернопільська. Туристичний путівник. — Тернопіль : Джура, 2003. — 367 с.
- Історія України. Ілюстрований атлас. - К. : Інститут передових технологій, 2004. — 41 с.
- Костомаров Н.И.** Исторические произведения. Автобіография. 2-е изд. — К.: Изд-во при Киевском госуд.ун-те, 1990. — 735 с.
- Мацюк О.Я.** Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Художнє оформлення Ів.Плесканка. — Львів: Центр Європи, 2005. — 192 с.
- Мизун Ю.В., Мизун Ю.Г.** Неведомый пульс Земли. — М.: Вече, 2005. — 480 с.
- Найман О.** Скорботний шлях українського єврейства. — К., 2004. — 104 с.
- Смолій В.А., Степанков В.С.** Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. — 352 с.
- Удовік С.** Україна. 100 визначних місць. Серія "Мальовнича Україна". — К.: Ваклер, 2006. — 160 с.
- Хонигсман Я.С., Найман А.Я.** Еbrei України. Краткий очерк істории. Часть 1. — К., 1993. — 175 с.
- Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. — К.: Критика, 2005. — 582 с.